

فصلنامه علمی - پژوهشی «تحقیقات علوم قرآن و حدیث» دانشگاه الزهراء (سلام الله علیها)

سال شانزدهم، شماره ۲، تابستان ۱۳۹۸، پیاپی ۴۲

بازشناسی مفهوم «غفلت» در قرآن کریم با تأکید بر تأثیر حرف جرّ در معنای فعل

سید حسین کریم پور^۱

محسن نورائی^۲

تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۰۴/۲۰

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۰۲/۲۸

چکیده

بازشناسی معنای مفردات و ترکیبات قرآنی، لازمه قهری توجه به ظرافت‌های لفظی آنهاست. کلمات برگرفته از ریشه «غفل» در قرآن کریم، گاه به صورت مطلق، و گاه در ترکیب با حرف «عن» یا «من» استعمال شده است. اثرگذاری حرف جرّ در معنای فعل، امری پذیرفته شده نزد لغت‌شناسان عرب می‌باشد؛ با این حال ملاحظه بیشتر تفاسیر و ترجمه‌ها حاکی از عدم توجه به ویژگی یادشده در خصوص واژه غفلت است. این پژوهش بر آن است با روش توصیفی — تحلیلی، ضمن دسته‌بندی و تحلیل مجموعه آیاتی که ماده «غفل» در آنها بکار رفته، به این مطلب توجه نماید که با در نظر گرفتن منابع لغت، قواعد تفسیر و نیز شواهدی از آرای مفسران، برای هر یک از صورت‌های واژه غفلت در قرآن، معنای متمایزی مقصود است. بر

۱ دکترای علوم قرآن و حدیث و مربی گروه معارف اسلامی دانشگاه آزاد اسلامی واحد لاهیجان

s.h.karim.1970@gmail.com

(نویسنده مسئول)

۲ استادیار گروه علوم قرآن و حدیث دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران. m.nouraei@umz.ac.ir

پایه این اصل، توجه به منابع اولیه لغت، اثبات‌کننده معنایی عام برای ماده «غفل» است؛ این معنای عام عبارت است از «انتفای اثر و علامت» که با آنچه اهل لغت در ضمن تعابیری چون «فقد الشعور» و «ترك الشيء» برای انسان اثبات می‌کنند، هماهنگ است. همچنین بررسی «آیات غفلت» مبین این نظر است که ترکیب ماده «غفل» با حرف «عن» در تمامی آیات قرآنی، قابل انطباق با معنای «بی‌اعتنایی» است؛ چنانکه ترکیب این واژه با «من» در معنای «بی‌خبری» کاربرد دارد.

واژه‌های کلیدی: معناشناسی، غفلت، غفلت اختیاری، بی‌اعتنایی،
اثر حرف جرّ در فعل.

مقدمه

قرآن کریم در ششماری از آیات خود با بهره‌گیری از واژه «غفلت» در قالب‌های مختلف، حقایق متنوعی را در ارتباط با خداوند متعال و انسان بیان کرده است. در خصوص این آیات بحث‌های مختلفی از جهات عرفانی، اخلاقی، تفسیری و حتی لغوی مطرح بوده است. نگاهی به آثار اندیشمندان اسلامی حکایت از آن دارد که، اهل عرفان به موضوعاتی مانند انواع و مراتب غفلت اهمیت داده‌اند و عالمان اخلاقی، به آثار فردی و اجتماعی آن پرداخته‌اند (ر.ک: عظیمه، ۱۳۸۱، صص ۴۲۳ — ۴۲۷). اهل تفسیر و لغت نیز با بهره‌گیری از منابع لغت و شبکه معنایی آیات، به فهم و تعمیق بیشتر در درک حقیقت غفلت و ریشه‌های آن کمک نموده‌اند (ر.ک: مصطفوی، ۱۴۳۰، ج ۷، صص ۲۹۹-۳۰۱).

با این وجود به نظر می‌رسد، هنوز ابهاماتی در مفهوم حقیقی واژه غفلت بجای مانده است؛ چراکه ممکن است این لفظ در ترکیب با حرف جرّ، خصوصیت معنایی بیشتری به خود گیرد که از نگاه محققان مغفول مانده، و در تفسیرها و ترجمه‌ها این خصوصیت رعایت نشده است.

ملاحظه آیات قرآن نشان می‌دهد که قالب‌های فعلی و اسمی ماده «غفل»، گاهی به تنهایی (بدون مصاحبت با حروف)، و گاه در ترکیب با حروفی مانند «من» و «عن» استعمال شده است. از سویی، در منابع لغوی و تفسیری نیز معانی متفاوتی چون غفلت غیراختیاری (بی خبری) و غفلت اختیاری (بی‌اعتنائی) برای این واژه مطرح است (ر.ک: فیومی، بی‌تا، ج ۲، ص ۴۴۹؛ جوادی آملی، ۱۳۹۲، ج ۳۱، ص ۶۸-۶۹).

از این رو، این پرسش، اهمیت می‌یابد که آیا ممکن است در استعمالات قرآنی، از هر کدام از صورت‌های یاد شده، معنای خاصی مورد نظر باشد؟ بر فرض مثبت بودن پاسخ، هر کدام از ترکیبات غفلت، بر کدام یک از معانی پیش گفته دلالت دارد؟ آیا این تفاوت در جزئیات لفظی غفلت، مورد توجه مفسران و محققان بوده، و یا این ظرافت‌های لفظی در تفسیرها و ترجمه‌ها نادیده گرفته شده است؟

نتیجه این پژوهش، علاوه بر نشان دادن دقت و ظرافت تعبیر قرآنی — بخصوص در ترکیب «غفل عن» — از قاعده مندی الفاظ قرآن نیز حکایت دارد. بی‌شک شناخت دقیق معنای مفردات و ترکیبات قرآنی، زمینه مساعدی برای درک و تبیین معارف بلند قرآن فراهم می‌کند.

پیشینه تحقیق

پیش از این در خصوص کاربرد قرآنی واژه «غفلت»، در ضمن پژوهش پیرامون ماهیت و آثار اخلاقی «غفلت» تحقیقات متعددی به انجام رسیده است. در این زمینه می‌توان به کتاب ارزشمند «پرده پندار» اشاره نمود که نویسنده کوشیده ضمن ارائه تحلیلی رسا از جوانب مختلف بحث غفلت، بیانی روشن از معنا و مفهوم غفلت در پرتو قرآن و نهج البلاغه عرضه نماید (ر.ک: فرامرز قراملکی، ۱۳۸۱). همچنین در کتابی دیگر که به عنوان «معناشناسی واژگان قرآنی» نام بردار شده، نویسنده در کنار سایر واژگان قرآنی، تحقیق قابل‌اعتنائی درباره مفهوم غفلت ارائه داده است (ر.ک: عظیمه، ۱۳۸۱، صص ۴۲۳ - ۴۲۷).

با این حال، این قلم تاکنون در خصوص مفاهیم و کاربردهای قرآنی واژه «غفلت» (در ارتباط و اقتران با حروف جرّ)، پژوهش مستقلی نیافته است. از این رو تحقیق پیش‌رو از دو

جهت با پژوهش‌های پیشین متفاوت است؛ از جهتی به خاطر تمرکز در بحث از مفهوم قرآنی «غفلت» با لحاظ تعلق به «حروف جرّ»، و از سویی به دلیل نگاه مجموعی به آیات قرآن برای درک و استنباط معنای حقیقی واژه مورد بحث؛ در این نگاه مجموعی — برای تأیید معنای پیشنهادی در حد و سع مقاله — همه آیاتی که مشتمل بر ترکیب واژه غفلت با حروف جرّ می‌باشند، مورد بحث و بررسی قرار گرفته است.

با این ملاحظات مقاله حاضر در صدد مستدل نمودن این نظر است که کلمات برگرفته از ریشه «غفل» در هنگام اطلاق یا ترکیب با حرف «عن» و یا «من» از معنایی متفاوت برخوردارند. به این معنا که مشتقات «غفلت» به هنگام مصاحبت با حرف «عن» حاوی مفهوم «غفلت اختیاری» است؛ چنان که در هنگام ترکیب با حرف «من»، بیانگر «غفلت غیراختیاری» یا «بی‌خبری» است. آنگاه با فرض تحقق دو گونه معنا برای «غفلت» (در حال ترکیب)، این واژه در حالت اطلاق دارای مفهومی عام و نامتعیّن از دو معنای پیش گفته است.

۱. دلایل مثبت وجوه معنایی «غفلت» در قرآن کریم

از آنجا که صورت‌های مختلف «غفلت» در قرآن کریم — از حیث کمی و کیفی — متفاوت است، دلایل مثبت معانی این صورت‌ها نیز متنوع عرضه شده است. برای اثبات معنای غفلت در حالت اطلاق، از ظرفیت «لغت و زبان عرب» بهره گرفته شده است. جهت تعیین معنای «غفل عن» — که مستلزم بررسی همه موارد این ترکیب است — بر قاعده «حقیقت قرآنی» تأکید شده است. و نیز برای تأیید معنای «غفل من» که فقط در دو آیه استعمال شده تنها به قاعده «سیاق» تمسک شده است.

۱-۱. تحلیل معنایی ماده «غفل» در معاجم لغت

برای اصل ماده «غفل» — بدون لحاظ تعلق آن به حروف جرّ — در معاجم لغوی معانی متفاوتی ذکر شده است، از جمله:

۱. «تَرَكُ الشَّيْءِ سَهْوًا» وارهاندن چیزی در اثر سهو و بی‌خبری» (ابن فارس، ۱۴۰۴،

۲. «عَيْبَةُ الشَّيْءِ عَنْ بَالِ الْإِنْسَانِ وَ عَدَمُ تَذَكُّرِهِ لَهُ؛ غَائِبٌ شَدْنٌ چِيزِي (قابل درك) از ذهن انسان و عدم یادآوری آن» (فیومی، بی تا، ج ۲، ص ۴۴۹).

۳. «فَقَدَ الشُّعُورَ بِمَا حَقُّهُ أَنْ يَشْعَرَ بِهِ؛ عَدَمُ احْسَاسٍ وَ دَرَكٌ چِيزِي كِه حَقَش آن است كه احساس و درك شود» (زبیدی، ۱۴۱۴، ج ۱۵، ص ۵۴۸).

۴. «انتفاء التذکر؛ عدم یادآوری (فقدان صورت ذهنی)» (مصطفوی، ۱۴۳۰، ج ۷، ص ۲۹۹).

بی گمان این اختلاف در معنای اصلی واژه غفلت به خاطر برداشت‌های متفاوت اهل لغت از استعمالات متعدد این لفظ می‌باشد که از زبان عرب اصیل شنیده شده و در منابع لغت ضبط و ثبت شده است. اینک برای ارزیابی این دیدگاه‌ها مناسب است برخی از این استعمالات را مرور کنیم:

۱. خلیل فراهیدی در العین آورده است: «طَرِيقٌ عُقْلٌ لَا عِلْمَةَ فِيهِ» به راهی گفته می‌شود که علامتی نداشته باشد (فراهیدی، ۱۴۱۰، ج ۴، ص ۴۲۰).

۲. ابن منظور نیز در خصوص سرزمین‌های خالی از علامت و نشانه می‌نویسد: «أَعْقَالَ الْأَرْضِ أَيِ الْمَجْهُولَةِ الَّتِي لَيْسَ فِيهَا أَثَرٌ يُعْرَفُ» (ابن منظور، ۱۴۱۴، ج ۱۱، ص ۴۹۸).

۳. تاج اللغة «أَرْضٌ عُقْلٌ» را چنین معنا کرده است: «زمینی که علامت و اثر آبادانی در آن نباشد» (جوهری، ۱۴۱۰، ج ۵، ص ۱۷۸۳).

۴. در مفردات «رَجُلٌ عُقْلٌ» به معنای کسی که تجربه‌ها، اثر و نشانه‌ای بر او نگذاشته «لَمْ تَسْمَعْ التَّجَارِبُ» معرفی شده، و «إِعْقَالُ الْكِتَابِ» به معنای «رهاکردن کتاب بدون نقطه [و نشانه گذاری]» تعریف شده است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، صص ۶۰۹ - ۶۱۰).

۵. در تاج العروس آمده: «العُقُولُ» ماده شتر رام و آرامی است که از شیر خوردن نوزاد خود ممانعت نمی‌کند و برایش مهم نیست، چه کسی او را می‌دو شد (زبیدی، ۱۴۱۴، ج ۱۵، ص ۵۴۸)، این تعبیر کنایه از موجودی است که اثری از شر در او دیده نمی‌شود.

۶. صاحب مقایس اللغة، در جمع‌بندی استعمالات مختلف واژه «عُقْلٌ» نزد عرب اصیل، نظر کلی خود را این گونه ارائه می‌دهد: «آنها (عرب اصیل) به هر چیزی که دارای اثر و نشانه نباشد، عُقْلٌ می‌گویند» (احمد بن فارس، ۱۴۰۴، ج ۴، ص ۳۸۶).

این نمونه‌ها نشان می‌دهد که آنچه لغت شناسان از برداشت خود درباره معنای اصلی ماده «غفل» آورده‌اند، در واقع مربوط به کاربرد خاص این واژه در مورد انسان است؛ اما کاربرد عمومی این واژه درباره انسان و غیرانسان نشان از معنایی عام‌تر دارد. این معنای عام عبارت است از «انتفای اثر و علامت» که در مورد انسان – آنگونه که لغت‌شناسان گفته‌اند – ممکن است به صورت «انتفاء تذکر»، «فقد الشعور»، «عدم توجه» و یا «ترك الشيء» تعریف شود.

بنابراین در تطبیق معنای اصلی و عام ماده «غفل» بر غفلت انسانی می‌توان گفت: استعمال واژه غفلت به‌عنوان یک صفت انسانی، حامل دو جزء معنایی مترتب بر یکدیگر است؛ جزء اول، عبارت است از «عدم تأثر و انفعال» نسبت به پیرامون، که به صورت «فقد الشعور» و «انتفاء تذکر» در تعبیرات اهل لغت ظهور یافته است و مقصود از جزء دیگر، «عدم توجه و بی‌عملی» نسبت به مقصدی که با «انتفای علامت و نشانه»، آن مقصد و هدف، به‌طور طبیعی «ترک» و رها می‌شود.

روشن است معنای پیشنهادی برای غفلت انسانی، مفهومی است که با رعایت معنای اصلی و عام ماده «غفل»، همه مفاهیم ارائه شده از سوی اهل لغت در آن جمع است. شاهد این معنای جامع، ظرفیت مفهومی ماده غفل است که در صورت ترکیب با «من» یا «عن»، تنها جزئی از معنای عام آن ظهور می‌یابد. لازم به ذکر است، این ویژگی به ماده «غفل» اختصاص ندارد؛ بلکه در ماده «رغب» نیز، خصیصه مذکور دیده می‌شود، به نحوی که در تحقیقات معناشناختی از این ویژگی برای اثبات مفهوم عام کلمه در حالت اطلاق، بهره گرفته شده است (ر.ک: اخوان مقدم و پاک‌نیت، ۱۳۹۵، صص ۱۳۳ - ۱۳۴).

۱-۲. غفلت تعمدی و معادل لفظی آن

بررسی کتب لغت حاکی از آن است که از منظر لغت‌شناسان، ماده «غفل» بر نوع خاصی از غفلت، افزون بر معنای اصلی این واژه دلالت دارد. ابن فارس در این زمینه می‌گوید:

«غین و فاء و لام، اصل صحیحی است که بر ترک امری در اثر سهو
دلالت دارد و ممکن است این «ترک و رها کردن» از روی عمد
باشد؛ از همین نوع است: عَفَلْتُ عن الشيء» (ابن فارس، ۱۴۰۴، ج ۴،
ص ۳۸۶).

صاحب مصباح المنیر نیز این نوع از غفلت (تعمدی) را این گونه بیان کرده است:
«غفلت... گاهی در مورد کسی بکار می‌رود که کاری را در اثر
سهل انگاری و بی‌اعتنایی رها نموده است... گفته شده از این باب
است: عَفَلْتُ عن الشيء» (فیومی، بی تا، ج ۲، ص ۴۴۹).

خلیل بن احمد فراهیدی نیز، به معنای غفلت اختیاری (تعمدی) توجه داشته و معادل آن
را از حیث صرفی صیغه باب افعال معرفی کرده است: «أَعْفَلْتُ الشيء: تركته غفلاً و أنت له
ذاکر» (فراهیدی، ۱۴۱۰، ج ۴، ص ۴۱۹). همچنین «طریحی» در مجمع البحرین، بر دلالت
«غفل عنه» در معنای «غفلت اختیاری و تعمدی» تصریح کرده است؛ وی درباره «عَفَلَ عَنْهُ»
آنگونه سخن گفته که خلیل فراهیدی در مورد «أَعْفَلَهُ» بیان نموده است (ر.ک: طریحی،
۱۴۱۶، ج ۵، ص ۴۳۵).

۱-۳. تبیین موارد مشابه «غفل» در تأثیرپذیری از حرف جرّ

روشن است تأثیرپذیری فعل از حرف جرّ — آن گونه که طریحی و دیگران برای فعل
«غفل» مطرح نموده‌اند - اختصاص به این فعل ندارد؛ بلکه در سایر افعال نیز جاری است. در
این جا به دو نمونه از افعالی که متأثر از حرف جرّ، معانی متفاوتی به خود می‌گیرند، اشاره
می‌شود:

الف) اهل لغت در مورد فعل «رغب» که به معنای «وسعت در میل» است، آورده‌اند:
این فعل، هنگامی که با «فی» (به معنای ظرفیت) یا «الی» (به معنای انتهای غایت) مصاحب
شود، علاقه و میل شدید را اقتضا دارد؛ و اگر با حرف «عن» (به معنای مجاوزه) ترکیب
شود، عکس معنای اصلی، یعنی «ترک عمدی و بی‌میلی» را افاده می‌کند (ر.ک: راغب
اصفهانی، ۱۴۱۲، ص ۳۵۸؛ ابن منظور، ۱۴۱۴، ج ۱، ص ۴۲۳).

ب) در خصوص فعلِ «سَهُو» نیز گفته‌اند: این فعل در هنگام ترکیب با «فی» به معنای «تَرَكُ الشَّيْءِ عَنْ غَيْرِ عِلْمٍ» است و در صورت ترکیب با «عن» در معنای «تَرَكُ الشَّيْءِ مَعَ الْعِلْمِ» کاربرد دارد (ر.ک: ابن منظور، ۱۴۱۴، ج ۱۴، ص ۴۰۶).

این نمونه‌ها سبب شده است تا در پژوهش‌های معناشناختی این گونه تحلیل شود که «حرف جرّ، اثر فعّال و پر اهمیتی در تغییر دلالت فعل دارد؛ بنابراین توجه به رابطه ترکیبی بین فعل و حرف جرّ برای رسیدن به معنای مطلوب ضروری و انکارناپذیر است. فعل هرگاه به‌طور مطلق بیاید، دلالت عمومی دارد و اگر به همراه آن حرف جر بیاید، دلالتش به معنای معینی اختصاص می‌یابد» (اخوان مقدم و پاک‌نیت، ۱۳۹۵، ص ۱۳۳).

در تأیید مدعای فوق — برای صورت اطلاق ماده «غفل» — می‌توان به آیه: «إِنَّ الَّذِينَ يَرْمُونَ الْمُحْصَنَاتِ الْغَافِلَاتِ الْمُؤْمِنَاتِ لُعُنُوا فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ» (النور: ۲۳) استناد کرد که از غفلتی عام شامل بی‌خبری و بی‌اعتنایی حکایت می‌کند و نشان می‌دهد زنان مؤمن نسبت به اتهام گناه، یا بی‌خبر هستند و یا در صورت آگاهی، اعتنایی به آن ندارند، در هر دو صورت برای اتهام‌زندگان حکم لعن وارد است (ر.ک: ابوسعود، بی‌تا، ج ۶، ص ۱۶۵؛ صادقی، ۱۳۶۵، ج ۲۱، ص ۸۵). بنابراین، در این جا سخن از غفلتی است که به نحو مطلق و نامتعیّن بر بی‌خبری و بی‌اعتنایی دلالت دارد و چنانچه قرینه بر معنای معینی وارد شود در آن معنا، متعیّن خواهد بود، مانند: «اقْتَرَبَ لِلنَّاسِ حِسَابُهُمْ وَ هُمْ فِي غَفْلَةٍ مُّعْرِضُونَ» (الانبیاء: ۱).

در مجموع از آنچه در منابع لغت پیرامون ماده «غفل» بیان شده است این نتیجه حاصل می‌شود که، معنای اصلی واژه غفلت در مورد انسان، از دو جزء تشکیل شده است؛ جزء اول که به عدم انفعال در ذهن و قلب مربوط است، از آن به‌عنوان «غفلت علمی یا غیراختیاری» می‌توان یاد کرد، و جزء دوم معنای غفلت، که به نفی جهت‌گیری در خارج ذهن مربوط است، از آن به «غفلت عملی یا اختیاری» می‌توان تعبیر نمود.

۲. ثبوت «حقیقت قرآنی» برای واژه غفلت

از جمله قواعدی که برای اثبات معنای قرآنی مفردات و ترکیبات قرآنی می‌توان از آن بهره گرفت، ثبوت «حقیقت قرآنی» است. برخی محققان در تبیین این قاعده آورده‌اند:

«گاه در سخنان یک گوینده و یا گروه خاصی، استعمال واژه‌ای در معنا یا موردی خاص به قدری تکرار می‌شود که همگان از آن واژه، معنا یا مورد خاص را می‌فهمند؛ در این صورت، گفته می‌شود که این واژه در آن معنا یا مورد، حقیقت شده است. آنچه در اصول فقه با عنوان‌های «حقیقت شرعی» یا «حقیقت متشرعه» از آن یاد می‌شود، از همین باب است. در قرآن کریم نیز ممکن است بعضی از الفاظ در اثر کثرت استعمال در معنا یا موردی خاص، به صورت حقیقت قرآنی درآمده باشد؛ یعنی به گونه‌ای شده باشد که هرگاه در زبان قرآن بدون قرینه بکار می‌رفته، آن معنا یا مورد خاص را برای مسلمانان تداعی می‌کرده است» (رجبی، ۱۳۸۳، صص ۶۵ - ۶۶).

نتیجه این بیان آن است که مفسر در فهم الفاظ قرآن باید بررسی کند که آیا واژه به کار رفته در آیه مورد نظر، از موارد حقیقت قرآنی است یا خیر؟ و در صورتی که حقیقت قرآنی بودن آن، اثبات شود، اگر بدون هیچ قرینه‌ای در قرآن کریم به کار رفته باشد، آیه را باید با توجه به معنای حقیقت قرآنی آن تفسیر کند.

بر این اساس، برای اثبات این نکته که واژه قرآنی «غفلت» در معنای خاصی حقیقت شده است یا نه، لازم است:

اولاً؛ صورت‌های مختلف این واژه در قرآن از نظر کمی و کیفی احصا شود؛

ثانیاً؛ باید بررسی شود، هر کدام از صورت‌ها و ترکیبات این واژه در چه معنایی بکار رفته است.

۱. این حقیقت قرآنی لزوماً به تداعی عموم مسلمانان وابسته نیست؛ بلکه ممکن است به استقراء محققان در پژوهش‌های قرآنی متکی باشد. مساعد بن طیار این مطلب را با عنوان «کلیات قرآن» (به معنای مصطلحات قرآنی) و در جای دیگر با تعبیر «حقیقت شرعی» که همان عنوان «حقیقت شرعی» در علم اصول است، مطرح کرده، و نمونه‌های متعدد آن را ذکر کرده است (ر.ک: طیار، ۱۴۱۳، صص ۱۰۶، ۱۲۲ و ۱۲۳).

آنچه اجمالاً در مورد ترکیب ماده «غفل» با حرف «عن» می‌توان گفت آن است که، این ترکیب قرآنی با داشتن بیشترین فراوانی (نسبت به دیگر صورت‌های غفلت)، در اکثر موارد اگر نگوییم همه، در معنای «غفلت اختیاری» کاربرد دارد؛ شاهد این سخن، اذعان برخی مفسران است که به‌اجمال گفته‌اند: «اکثر موارد استعمال غفلت در قرآن به‌غفلت تعمّدی مربوط است که به شکل اعراض و بی‌اعتنایی نشان داده می‌شود» (ابن عاشور، بی‌تا، ج ۸، ص ۲۸۹). با این زمینه، اگر - در بحث تفسیری آتی - مدعای فوق تأیید گردد، می‌توان بر اساس ثبوت «حقیقت قرآنی» پذیرفت که، ترکیب «غفل عن» در معنای «غفلت اختیاری و تعمّدی»، حقیقت است.

۳. گونه‌های مختلف تعبیر غفلت در قرآن کریم

چنانکه اشاره شد، شناخت صورت‌های مختلف واژه غفلت، از لوازم اثبات معنای حقیقی برای واژه یاد شده است. در این باره گفتنی است، فراوانی کلمات برگرفته از ریشه «غفل» در قرآن کریم به عدد ۳۵ می‌رسد. از این تعداد:

(الف) در ۱۰ آیه^۱ این واژه به‌صورت مطلق و بدون تعلق به حرف جرّ ذکر شده است، مانند: «لَتُنذِرَ قَوْمًا مَّا أُنذِرَ آبَاؤُهُمْ فَهُمْ غَافِلُونَ» (یس: ۶).

(ب) در ۲ آیه^۲ نیز با قالب مصدری، به‌وسیله حرف «من» متعدی شده است، مانند: «لَقَدْ كُنْتُمْ فِي غَفْلَةٍ مِنْ هَذَا فَكَشَفْنَا عَنْكَ غِطَاءَكَ» (ق: ۲۲).

(ج) در ۱۱ آیه^۳ این واژه با حرف «عن» ترکیب شده و صفت غفلت از خداوند نفی شده است، مانند: «وَلَا تَحْسَبَنَّ اللَّهَ غَافِلًا عَمَّا يَعْمَلُ الظَّالِمُونَ» (ابراهیم: ۴۲).

۱. (أنعام: ۱۳۱)، (أعراف: ۱۷۹)، (أعراف: ۲۰۵)، (یوسف: ۳)، (نحل: ۱۰۸)، (مریم: ۳۹)، (أنبياء: ۱)، (نور: ۲۳)، (قصص: ۱۵)، (یس: ۶).

۲. (أنبياء: ۹۷)، (ق: ۲۲).

۳. (بقره: ۷۴)، (بقره: ۸۵)، (بقره: ۱۴۰)، (بقره: ۱۴۴)، (بقره: ۱۴۹)، (آل عمران: ۹۹)، (الأنعام: ۱۳۲)، (هود: ۱۲۳)، (إبراهيم: ۴۲)، (نمل: ۹۳)، (مؤمنون: ۱۷).

۵) در ۱۲ آیه^۱ نیز این واژه ضمن ترکیب با حرف «عن»، معنای غفلت به غیر خدا نسبت داده شده است، مانند: «فَكَفَى بِاللَّهِ شَهِيداً بَيْنَنَا وَ بَيْنَكُمْ إِن كُنَّا عَنْ عِبَادَتِكُمْ لَغَافِلِينَ» (یونس: ۲۹).

این آمار نشان می دهد بیشترین فراوانی واژه غفلت در قرآن، مربوط به ترکیب این لفظ با حرف «عن» می باشد. در بررسی آتی مشاهده خواهد شد که این ترکیب در تمامی آیات بر معنای «غفلت اختیاری» حمل شده - و یا قابل حمل - است.

۳-۱. تحلیل تفسیری آیات مشتمل بر ترکیب «غَفَلَ عَن»

این گروه از آیات غفلت به دو دسته اصلی تقسیم می شوند؛ در یک دسته از این آیات، مفهوم غفلت به صورت فعل یا صفت به غیر خدا منسوب است و در دسته دیگر، واژه غفلت به صورت صفت از ذات حق تعالی نفی شده است. گفتنی است، این دو دسته خود به زیرمجموعه های دیگر تقسیم می شوند.

۳-۱-۱. آیات نافی غفلت از خداوند

این دسته آیات غفلت، از جهات گوناگون قابل بحث و گفتگو است. برخی محققان در چارچوب مباحث عقلی و کلامی به بررسی «امکان نفی غفلت از خداوند» پرداخته اند (فخر رازی، ۱۴۲۰، ج ۳، ص ۵۵۸)، و برخی دیگر به تنوع پیام ها و مخاطبان آن توجه نموده اند (فرامرزی قراملکی، ۱۳۸۱، ص ۱۶-۱۸). اما آنچه در ارتباط با موضوع این پژوهش اهمیت دارد، پاسخ به این پرسش هاست که اساساً مفهوم قرآنی «ما الله بغافل» چیست؟ و چرا صفت «غافل» در تمام آیات، تنها با تعلق به حرف جر (عن)، از ساحت مقدس الهی نفی شده است؟

در مسأله نخست، برخی مفسران گفته اند: اعلام «نفی غفلت از خداوند» در قرآن، گاه در برابر عمل پرهیز کاران است مانند: «فَاعْبُدْهُ وَ تَوَكَّلْ عَلَيْهِ وَ مَا رَبُّكَ بِغَافِلٍ عَمَّا

۱. (نساء: ۱۰۲)، (أنعام: ۱۵۶)، (أعراف: ۱۳۶)، (أعراف: ۱۴۶)، (أعراف: ۱۷۲)، (یونس: ۷)، (یونس: ۲۹)، (یونس: ۹۲)، (یوسف: ۱۳)، (کهف: ۲۸)، (روم: ۷)، (أحقاف: ۵).

تَعْمَلُونَ» (هود: ۱۲۳)، و گاهی در مقابل بدکرداری تبه‌کاران، مانند: «وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ كَتَمَ شَهَادَةً عِنْدَهُ مِنَ اللَّهِ وَمَا اللَّهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ» (البقره: ۱۴۰).

این نحوه تعامل با عمل بندگان، نشانه صبغه تبشیر و جنبه انذار این نوع تعبیر است. جهت تبشیری آن به این معناست که همه کارهای خیر پرهیزکاران مشهود خداوند عادل است و بدون پاداش مضاعف نخواهد بود، و جهت انذاری آن، به این است که همه کارهای بد تبه‌کاران معلوم خداوند منتقم است و تأخیر در کیفر و امهال آنها، به معنای تغافل (چشم‌پوشی) از کارهای بد ایشان نیست (ر.ک: جوادی آملی، ۱۳۸۹، ج ۵، ص ۴۲).

بنابراین، مقصود از تعبیر «نفی غفلت» در این آیات تنها اثبات اصل علم برای خداوند نیست [تا معنای غفلت برابر نفی علم باشد]؛ زیرا روشن است که از عبارت «أَنَّ اللَّهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ» نمی‌توان انذار و تهدید را استفاده کرد؛ اما جمله «وَمَا اللَّهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ» متضمن انذار و تهدید ضمنی، و مشابه آیه «إِنَّ رَبَّكَ لَبَلِصَادٌ» (فجر: ۱۴) است که از در کمین بودن خداوند نسبت به تبه‌کاران خبر می‌دهد (ر.ک: جوادی آملی، ۱۳۸۸، ج ۷، صص ۲۷۹ و ۳۹۵).

در این جا، قسم سوم از آیات نافی غفلت نیز مطرح است که به‌طور صریح به عمل بندگان نمی‌پردازد و ظاهراً جنبه تشریحی ندارد؛ بلکه نشان‌دهنده ربوبیت تکوینی خداوند در حفظ نظام خلقت و ادامه حیات بشر است. آیه شریف: «وَلَقَدْ خَلَقْنَا قَوْمَكُمْ سَبْعَ طَرَائِقَ وَ مَا كُنَّا عَنِ الْخَلْقِ غَافِلِينَ» (المؤمنون: ۱۷)، بر این معنا تأکید می‌کند که خدای تعالی با همه امکانات تحت امرش هیچگاه خلقتش را رها نکرده و نسبت به فراهم‌شدن نیازهای حیاتی خلایق بی‌تفاوت نیست؛ چراکه همه در وجود خود به او وابسته و نیازمندند (ر.ک: خطیب، بی‌تا، ج ۹، ص ۱۱۲۳؛ طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۵، ص ۲۸).

با این توضیحات معلوم می‌شود، غفلتی که در این مجموعه آیات از ساحت باری تعالی نفی شده، از جنس غفلت علمی (بی‌خبری) نیست؛ بلکه از نوع غفلت عملی (مربوط به مقام عمل)، و حاکی از این معناست که خداوند متعال نه تنها نسبت به اعمال خیر و شر بندگان در نظام تشریح بی‌تفاوت نیست؛ بلکه نسبت به نیازمندی‌های خلایق در نظام تکوین نیز بی‌اعتنا نیست. و این شاید سرّ نفی غفلت از خداوند با تعلق به حرف جرّ (عن) است تا

نشان دهد آن چه در این نوع آیات به آن اهمیّت داده شده، دفع شبه از کسانی است که در اوهام خود چنین گمان کرده اند که خداوند متعال نسبت به دفع و رفع ظلم ظالمان و نصرت و یاری اولیای خود بی توجه است (ر.ک: طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۲، ص ۸۱).

۳-۱-۲. آیات مشتمل بر استناد غفلت به غیر خدا

ملاحظه این دسته از آیات غفلت، از تنوع بیشتر خطاب ها و او صاف متفاوت غافلان حکایت دارد. در این آیات گاهی خطاب برای توبیخ و سرزنش غافلان است و گاه هشدار و برحذر داشتن از غفلت های غیر معذور است؛ گاهی به صراحت یا در قالب سیاق از تکذیب غافلان گزارش می شود و گاه با شیوه ای مشابه از کفر و انکارشان خبر داده می شود. از این رو، در تبیین این بخش از آیات غفلت، مناسب است ضمن تقسیم بندی آیات، دیدگاه مفسران در خصوص هر یک از این آیات به اجمال بحث شده، و به عنوان تأییدی بر نوع غفلت بکار رفته در آیات، گزارش شود.

۳-۱-۲-۱. توبیخ غافلان اهل تکذیب

آیه اول: «فَانْتَقَمْنَا مِنْهُمْ فَأَغْرَقْنَاهُمْ فِي الْيَمِّ بِأَنَّهُمْ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا وَ كَانُوا عَنْهَا غَافِلِينَ» (یونس: ۲۹).

این آیه به سرنوشت فرعونیان و علت آن اشاره دارد. این علت عبارت است از تکذیب آیات الهی و غفلت از آنها. مفسران در تفسیر این غفلت که به نوع خاصی (غفلت اختیاری) مربوط است، تعابیر متفاوتی را مطرح کرده اند، از جمله:

۱. «عمل غافلانه» (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۴، ص ۷۲۴)؛
۲. «اعراض و عدم التفات» (فخر رازی، ۱۴۲۰، ج ۱۴، ص ۳۴۸؛ سبزواری، ۱۴۱۹، ج ۱، ص ۱۷۱)؛
۳. «غفلت مقصّره» (صادقی، ۱۳۶۵، ج ۱۱، ص ۲۶۷)؛
۴. «بی اعتنایی» (قرشی، ۱۳۷۷، ج ۳، ص ۴۹۴).

آیه دوم: «سَأَصْرِفُ عَنْ آيَاتِ الَّذِينَ يَتَكَبَّرُونَ فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ ... ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ كَذَّبُوا

بِآيَاتِنَا وَكَانُوا عَنْهَا غَافِلِينَ» (اعراف: ۱۴۶).

این آیه نیز با ترکیبی مشابه آیه پیشین، حال و وضع مستکبرانی را نشان می‌دهد که پس از تکذیب آیات الهی به صفت غفلت، موصوف شده‌اند. در این جا نیز مفسران از تعبیرات متفاوت برای بیان نوع غفلت منتسب به مستکبران، خبر داده‌اند که در موارد ذیل خلاصه آنها را مشاهده می‌کنید:

۱. تغافل عمدی و بی‌اعتنایی (صادقی، ۱۳۶۵، ج ۱۱، ص ۳۰۶؛ آلوسی، ۱۴۱۵، ج ۵، ص ۵۹)؛
۲. اعراض از آیات الهی (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۴، ص ۷۳۶؛ فخر رازی، ۱۴۲۰، ج ۱۵، ص ۳۶۶)؛
۳. اعراض و عدم تفکر (مقاتل، ۱۴۲۳، ج ۲، ص ۶۴)؛
۴. غفلت اختیاری (ابن عاشور، بی‌تا، ج ۸، ص ۲۸۹)؛
۵. ترک (سمرقندی، بی‌تا، ج ۱، ص ۵۵۰).

آیه سوم: «إِنَّ الَّذِينَ لَا يَرْجُونَ لِقَاءَنَا وَرَضُوا بِالْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَاطْمَأَنَّنُوا بِهَا وَالَّذِينَ هُمْ عَنْ

آيَاتِنَا غَافِلُونَ» (یونس: ۷).

این آیه از کسانی سخن می‌گوید که به آنچه نزد خداوند است، امید ندارند و نسبت به آنچه که خداوند در دنیا به‌عنوان نشانه‌هایی برای رسیدن به لقای خود قرار داده، روی گردان و غافل‌اند. پس گویی که این غفلت تفسیرگر اعراض ایشان نسبت به آیات و لقای پروردگار است (فخر رازی، ۱۴۲۰، ج ۱۷، ص ۲۱۲)؛ از این رو برخی بر اساس سیاق «غافلون» را به معنای «مکذبون» معنا نموده‌اند (سمرقندی، بی‌تا، ج ۲، ص ۱۰۵) و مفسران دیگر نیز، مطالبی گفته‌اند که هیچ‌کدام به غفلت غیراختیاری (بی‌خبری) مربوط نیست؛ از جمله این تفسیرها موارد زیر است:

۱. اعراض (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۰، ص ۱۵)؛

۲. عبور و گذر از تأمل در آیات (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۵، ص ۱۴۰؛ طوسی، بی تا، ج ۵، ص ۳۴۱)؛
۳. غفلت تعمّدی و اختیاری (صادقی، ۱۳۶۵، ج ۱۴، ص ۲۳)؛
۴. گذشتن و وانهادن (فیض کاشانی، ۱۴۱۵، ج ۲، ص ۳۹۵)
۵. اهمال نظر و بی توجهی لجوجانه (ابن عاشور، بی تا، ج ۱۱، ص ۲۴)؛
۶. ترک و تکذیب (میدی، ۱۳۷۱، ج ۴، ص ۲۵۲)؛
۷. بی اعتنائی (قرشی، ۱۳۷۷، ج ۴، ص ۳۵۲).

آیه چهارم: «فَالْيَوْمَ نُنَجِّيكَ بِبَدَنِكَ لِتَكُونَ لِمَنْ خَلَقَكَ آيَةً وَ إِنَّ كَثِيرًا مِنَ النَّاسِ عَنْ آيَاتِنَا لَغَافِلُونَ» (یونس: ۹۲).

این آیه به دنبال یادآوری جریانات بنی اسرائیل و غرق شدن فرعون و لشکریانش، به بیان حفظ و بقای بدن او پرداخته، و آن را به عنوان نشانه قدرت خداوند و عامل عبرت نسل های بعد معرفی کرده است. در ادامه، آیه با استفاده از واژه غفلت و با لحنی مذمت آمیز و توییحی، از بی توجهی و اعراض بیشتر مردم نسبت به این صحنه ها و آیات عبرت انگیز خبر داده است (ر.ک: طوسی، بی تا، ج ۵، ص ۴۲۹؛ فخر رازی، ۱۴۲۰، ج ۱۷، ص ۲۹۸).

آیات بعد با ذکر قصه ها و مخاطب قراردادن پیامبر (ص) با خطاب: «وَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الَّذِينَ كَذَبُوا بِآيَاتِ اللَّهِ» (یونس: ۹۲) در حقیقت، امتش را از اعراض نسبت به آیات الهی و فرار گرفتن در گروه تکذیب کنندگان بر حذر داشته است (ر.ک: همان، ج ۱۷، ص ۳۰۱).

بی شک واژه غفلت با چنین سیاق و اسلوب توییحی، نمی تواند به معنای بی خبری و بی تقصیر بودن کسانی باشد که این حقایق و نشانه ها برای هدایت آنها عرضه شده است (ابن عاشور، بی تا، ج ۱۱، ص ۱۷۳)؛ بلکه نگاهی به دیدگاه های مطرح در این بحث، مؤید آن است که غفلت بکار رفته در این آیه نیز از نوع غفلت اختیاری است. خلاصه برخی از این دیدگاه ها به قرار زیر است:

۱. گذشتن و عبور کردن (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۵، ص ۱۹۹؛ طوسی، بی تا، ج ۵، ص ۴۲۸)؛
۲. اعراض (فخر رازی، ۱۴۲۰، ج ۱۷، ص ۲۹۸)؛

۳. عدم تفکر و اعتبار (آلوسی، ۱۴۱۵، ج ۶، ص ۱۷۳)؛

۴. واگذاشتن (میبدی، ۱۳۷۱، ج ۴، ص ۳۳۳)؛

۵. کوتاهی در تفکر (سبزواری، ۱۴۱۹، ج ۱، ص ۲۲۴).

آیه پنجم: «و لَا تُطْعَمَنَّ أَغْفَلُنَا قَلْبُهُ عَنْ ذِكْرِنَا وَ اتَّبَعَ هَوَاهُ وَ كَانَ أُمْتَرُهُ فُرْطًا» (کهف: ۲۸).

گرچه ظاهر این آیه فعل «أَغْفَلْنَا» را به خداوند نسبت داده است؛ اما مفسران بر اساس آیه «فَلَمَّا زَاغُوا أَزَاغَ اللَّهُ قُلُوبَهُمْ» (صف: ۵)، این اغفال را از جنس «اضلال کیفری» تعریف کرده و گفته‌اند: همانگونه که برخی زیغ و انحراف را برگزیده و ادامه دادند و ذات اقدس الهی هم در برابر این سوء اختیار قلبشان را منحرف کرد، در آیه محل بحث نیز این اغفال پس از آن واقع شده، که غافلان با غفلت تعمّدی از یاد حق امتناع نموده و راه عناد و دشمنی با حق را در پیش گرفته‌اند؛ بنابراین اغفال قلوب، مَهر و امضای خداوند بر غفلتی است که آنان - به سبب پیروی از هوای نفس - با دست خود بر دل‌های خود نوشته‌اند (ر.ک: جوادی آملی، ۱۳۹۷، تفسیر سوره کهف، جلسه ۳۱؛ طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۳، ص ۳۰۳) پس در حقیقت، صفت غفلت به قلبهایی اسناد دارد که با سوء اختیار خود، از حق اعراض کرده‌اند.

موید تفسیر فوق آیه «أَفْرَأَيْتَ مَنِ اتَّخَذَ إِلَٰهَهُ هَوَاهُ وَ أَضَلَّهُ اللَّهُ عَلَىٰ عِلْمٍ» (جائیه: ۲۳)

است که پیروی از هوای نفس را به کافرانی منتسب نموده که با وجود علم به معبود واقعی، به اضلال الهی دچار شده‌اند (ر.ک: طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۸، ص ۱۷۲) در آیه‌ای دیگر «و لَوْ شِئْنَا لَرَفَعْنَاهُ بِهَا وَلَكِنَّهُ أَخْلَدَ إِلَى الْأَرْضِ وَ اتَّبَعَ هَوَاهُ»، قرآن کریم ضمن آن که پیروی از هوای نفس را زمینه اضلال الهی نشان می‌دهد، در ادامه، با تعبیر «ذَلِكَ مَثَلُ الْقَوْمِ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا» (اعراف: ۱۷۶) تکذیب آیات حق را سَجِيَه و هیئت نفسانی خبیثی معرفی می‌کند که همیشه با هواپرستان ملازم بوده است (ر.ک: طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۸، ص ۴۳۵).

۳-۱-۲-۲. اتمام حجت با اهل انکار و تکذیب

این طیف از آیات، گروهی از بهانه‌جویان اهل انکار و تکذیب را نمایش می‌دهد که پس از نشان دادن آیات حق به ایشان، با ساختار کلامی «أَنْ تَقُولُوا» آنان را از تکذیب و بهانه‌جویی بیشتر برحذر می‌دارد.

آیه اول: «أَنْ تَقُولُوا إِنَّمَا أَنْزَلَ الْكِتَابَ عَلَى طَائِفَتَيْنِ مِنْ قَبْلِنَا وَإِنْ كُنَّا عَنْ دِرَاسَتِهِمْ لَغَافِلِينَ» (انعام: ۱۵۶).

از ظاهر این آیه و آیه بعد، که با «أَنْ تَقُولُوا» و «أَوْ تَقُولُوا» آغاز می‌شوند این نکته ظاهر است که گویا مخاطبان این آیات اهل زیاده‌گویی و بهانه، و انکار حق می‌باشند؛ لذا این آیات با ساختار کلامی «أَنْ تَقُولُوا» آن‌ها را مورد سرزنش قرار داده و در قالب دو جمله، از سخنی که بر زبان‌شان جاری یا در ضمیرشان نهفته است، به ما خبر می‌دهد. مفاد جمله اول آن است که آنها مدعی‌اند: «کتاب آسمانی تنها بر پیشینیان ما که اهل کتاب بوده‌اند، نازل شده است، نه بر خود ما». و در جمله دوم، برای این که بگویند از اخبار آنها نیز اطلاعی ندارند، با تأکید این گونه تظاهر می‌کنند که: «قطعاً محصول مطالعات پیشینیان ما به دست‌مان نرسیده است و از آن بی‌اطلاع هستیم». بنابراین مفاد جمله دوم تظاهر به بی‌خبری یا تغافل است که از آن به غفلت تعمّدی یاد می‌شود.

در تأیید تفسیر فوق باید توجه داشت که:

اولاً؛ با آنکه همه مفسران اذعان دارند که مقصود از «طَائِفَتَيْنِ» یهود و نصاری می‌باشد، اما بسیاری از آنها برای توجیه نظر مفسران متقدم و اثبات مخاطب بودن مشرکان در این آیه، قید «مِنْ قَبْلِنَا» را متعلق به «أَنْزَلَ» ذکر کرده‌اند، تا این قید حاکی از نزول کتاب قبل از مخاطبان آیه باشد.

در صورتی که اگر «مِنْ قَبْلِنَا» بیان از «طَائِفَتَيْنِ» در نظر گرفته شود آنگونه که در آیه: «كَمَا حَمَلْتَهُ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِنَا» (بقره: ۲۸۶) چنین در نظر گرفته شده، و به معنای «پیشینیان ما»

آمده است^۱ (صفائی، ۱۳۸۶، ج ۲، ص ۴۳۹). در این حال، مخاطبان آیه تنها بازماندگان از همان دو طایفه (اهل کتاب) خواهند بود؛ نه مشرکان.

ثانیاً؛ شواهد و قراین متعددی دلالت می‌کند که احتمال دوم صحیح‌تر است، از جمله این قرینه‌ها، تعبیر «فَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ كَذَّبَ بِآيَاتِ اللَّهِ وَ صَدَفَ عَنْهَا» در ذیل آیه بعد است که از تکذیب و اعراض از آیات الهی سخن گفته و کسانی را معرفی می‌کند که از تورات و انجیل آگاهی داشتند؛ با این حال، با عذر و بهانه می‌گفتند: چیزی بر ما نازل نشده است (ر.ک: قرشی، ۱۳۷۷، ج ۳، ص ۳۴۸). شاهد دیگر، دنباله همین آیه است: «سَنَجْزِي الَّذِينَ يَصْدِفُونَ عَنْ آيَاتِنَا سُوءَ الْعَذَابِ بِمَا كَانُوا يَصْدِفُونَ» که با تعبیر «يَصْدِفُونَ» از ضالّ و مُضِلّ بودن این گروه تکذیب‌کننده خبر می‌دهد (ر.ک: ابوسعود، بی‌تا، ج ۳، ص ۲۰۳). بی‌شک این صفاتِ ضالّ و مُضِلّ - از منظر قرآن - تنها به اهل کتابی اختصاص دارد که در آیه: «أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ أُوتُوا نَصِيحًا مِّنَ الْكِتَابِ يَشْتُرُونَ الضَّلَالََةَ وَ يُرِيدُونَ أَن تَضِلُّوا السَّبِيلَ» (نساء: ۴) به این گونه خصایص معرفی شده‌اند.

نتیجه دو مقدمه فوق آن است که، عبارت «وَ إِن كُنَّا عَنْ دِرَاسَتِهِمْ لَغَافِلِينَ» نه برای معرفی مشرکان؛ بلکه برای تو صیغ اهل کتابی است که در ادعای خود مبنی بر در دست نداشتن آثار علمی گذشتگان به دروغ و بهانه متوسل شده و تظاهر به غفلت می‌کنند. بنابراین غفلت در این جا، در واقع غفلت تعمدی یا تظاهر به ناآگاهی از آثار علمی پیشینیان است، تا توجیه گر کفر و تکذیب‌شان نسبت به کتب آسمانی باشد.

آیه دوم: «وَ إِذْ أَخَذَ رَبُّكَ مِن بَنِي آدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ وَ أَشْهَدَهُمْ عَلَىٰ أَنفُسِهِمْ أَ لَسْتُ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بَلَىٰ شَهِدْنَا أَن نَقُولُوا يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِنَّا كُنَّا عَنْ هَذَا غَافِلِينَ» (اعراف: ۱۷۲).

۱. نکته قابل توجه آن است که ترکیب «من قبلنا» در قرآن تنها در دو آیه ذکر شده است. اگر این ترکیب در «كَمَا حَمَلْتُهُ عَلَى الدِّينِ مِنْ قَبْلِنَا» بیان از «الدین» است، مانعی ندارد که این ترکیب در آیه محل بحث نیز بیان از «طائفین» باشد، بخصوص آنکه ذیل آیه که در خصوص اهل تکذیب است، موید آن می‌باشد.

آیه فوق که به «آیه أَلَسْتُ» نام بردار است، از آیاتی است که نزد مفسران به اختلاف تفسیر شده است. در تفسیر این آیه — که با آیه قبل در ساختار کلامی «أَنْ تَقُولُوا» اشتراک دارد - آخرین نظر آن است که خداوند متعال برای دفع بهانه از گروهی بهانه‌جو، ایشان را با أخذ جان در مشهد أَلَسْتُ (موطن اشهاد^۱ و شهود) احضار کرد (وَ إِذْ أَخَذَ رَبُّكَ) و پس از نشان دادن ربوبیت خود «أَشْهَدُهُمْ عَلَى أَنْفُسِهِمْ»، و اقرار گرفتن از ایشان «أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ» و سپس اتمام حجت با آنها «أَنْ تَقُولُوا»، درخواست‌شان برای بازگشت به دنیا «أَفْتَهْلِكُنَّ» را اجابت نمود (ر.ک: نورائی، کریم‌پور و یدالله‌پور، ۱۳۹۶، ص ۱۰۶)ص

بر اساس این تفسیر، ارتباط منطقی و مفهومی فراز «أَنْ تَقُولُوا يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِنَّا كُنَّا عَنْ هَذَا غَافِلِينَ»، با «أَخَذَ وَ اشهاد و اقرار» آن است که، گویی خداوند متعال به آن گروه بهانه‌جو و منکر یادآور می‌شود که شما بعد از آن اشهاد و اقرار، دیگر آن افراد قبلی نیستید که به دروغ تظاهر به غفلت کنید و بگویید ما از قبل غافل بودیم و از این پس هم غفلت بر ما عیبی نیست. (ر.ک: همان، ص ۱۰۱) مسلماً این تفسیر و معنایی که از غفلت آورده شده است، تطابق بیشتری با «غفلت اختیاری» دارد از این جهت که گفته‌اند: غفلت اختیاری آنجاست که صحنه‌ای یا حقیقتی را به انسان می‌نمایانند و وی از آنچه می‌داند، با بداختیاری، به غفلت و افراط در سرگرمی‌ها می‌گذرانند (ر.ک: جوادی آملی، ۱۳۹۲، ج ۳۱، ص ۶۹).

۳-۱-۲-۳. سرزنش مشرکان و کافران

آیه اول: «فَكَفَى بِاللَّهِ شَهِيداً بَيْنَنَا وَ بَيْنَكُمْ إِنْ كُنَّا عَنْ عِبَادَتِكُمْ لَغَافِلِينَ» (یونس: ۲۹).

این آیه افزون بر سرزنش مشرکان (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۵، ص ۱۶۰)، اعلام نوع رابطه میان معبودان دروغین با عابدان مشرک در روز قیامت است. درباره این آیه دو بحث مطرح است: اولاً، مقصود از مصداق معبودان دروغین چه موجوداتی است؟ ثانیاً، مقصود از مفهوم

۱. اشهاد به معنی احضار و شهود عینی است (ر.ک: طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۳، ص ۳۲۶). در آن موطن، خداوند متعال نفس آنان را احضار کرد، تا با شهود ربوبیت خود، بر ربوبیت پروردگار شهادت دهند.

غفلت کدام است؟ مفسران در خصوص مفهوم غفلت به تبع تعیین مصداق، آرای متفاوتی را بیان نمودند که اهمّ موارد آن چنین است:

۱. اگر مقصود از معبودان دروغین، غیرذوالعقول باشند، مراد از غفلت، «عدم علم و شعور» است، در غیر این صورت، مقصود از غفلت، «غفلت مقصره، عدم اجبار یا تغافل تناسی» است (ر.ک: صادقی، ۱۳۶۵، ج ۱۴، ص ۷۰-۷۱؛ آلوسی، ۱۴۱۵، ج ۶، ص ۱۰۲)؛
۲. غفلت در همه انواع اصنام حجری، بشری و جنّی به معنای «عدم اهتمام» است (مدرسی، ۱۴۱۹، ج ۴، ص ۳۷۰)؛

۳. مراد از غفلت، عدم شعور است (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۵، ص ۱۶۰-۱۶۱)؛

۴. مراد از غفلت عدم علم برای اصنام جامده است (خطیب، بی تا، ج ۶، ص ۹۹۷).

در بیشتر این موارد، مفسران تنها با فرض بی جان و غیرعاقله بودن معبودان، غفلت را به معنای عدم شعور و عدم علم تفسیر نموده اند؛ پس با بررسی و تعیین مصداق این نوع آیات فرض یادشده و معنایی که برای غفلت ذکر کرده اند، مورد تردید است؛ بخصوص آنکه، سیاق آیه قبل «وَقَالَ شُرَكَائُهُمْ مَا كُنْتُمْ إِلَّا نَا تَعْبُدُونَ» از انکار و تکذیب معبودان نسبت به عبادت عابدان مشرک خبر می دهد. در آیه بعد با تفصیل بیشتر درباره مفهوم و مصداق این طیف از آیات بحث خواهد شد.

آیه دوم: «وَمَنْ أَضَلُّ مِمَّنْ يَدْعُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ مَنْ لَا يَسْتَجِيبُ لَهُ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ وَهُمْ عَنِ دُعَائِهِمْ غَافِلُونَ» (احقاف: ۵).

این آیه به همراه آیه بعد «وَإِذَا حُشِرَ النَّاسُ كَانُوا لَهُمْ أَعْدَاءً وَكَانُوا بِعِبَادَتِهِمْ كَافِرِينَ» (احقاف: ۶)، به نحوه تعامل عابدان مشرک و معبودان دروغین می پردازد و با لحنی سرزنش گر، از وضعیت خسارت بار شان پرده برمی دارد (ر.ک: طبری، ۱۴۱۲، ج ۲۶، ص ۴). در خصوص این آیات نیز، مفسران مفاهیم و مصادیق متفاوتی را مطرح نموده اند که به برخی از آنها اشاره می شود:

۱. مقصود از معبودان دروغین، اصنام و بتها هستند، و آیه حاکی از سرایت حیات و شعور به اشیاء است (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۸، ص ۱۸۸؛ صادقی، ۱۳۶۵، ج ۲۷، ص ۱۳)؛

۲. اصنام با ضمائر مربوط به عقلا اشاره شده، و مراد از غفلت، عدم علم است (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۹، ص ۱۲۵)؛

۳. برای بتها عقل و فهمی ثابت نیست؛ پس مراد از غفلت، ذهاب و عبور از فکر و تأمل است (طوسی، بی تا، ج ۹، ص ۲۶۷)؛

۴. آیه، معبودان بی عقل را به انسانی تشبیه نموده که نسبت به درخواست دیگران «بی اعتنا» و بی توجه است (طبری، ۱۴۱۲، ج ۲۶، ص ۴؛ خطیب، بی تا، ج ۱۳، ص ۲۶۴)؛

۵. از غفلت، یا معنای «عدم فائده» اراده شده، یا به جهت غلبه غیراوثان در معنای «مشغول بودن به احوال خود» بکار رفته است (قاسمی، ۱۴۱۸، ج ۸، ص ۴۳۸).

تحلیل دیدگاه‌ها نشان می‌دهد که بیشتر تفسیرها، مصداق معبودان دروغین را بتها دانسته و به همین جهت واژه «غفلت» را در معنای عدم فهم و علم بکار برده‌اند. با این حال اکثر ایشان اذعان دارند، صفاتی مانند «عدم اجابت»، «غفلت»، «عداوت» و «کفر به عبادت» که از قراین متصل آیه به شمار می‌آیند، مخصوص موجود ذی شعور است.

به نظر می‌رسد، راه برون رفت از تردیدها در تعیین مصداق آیه و - به تبع آن - معنای غفلت، توجه به برخی آیات مفسره است که بیانگر ماهیت معبودان دروغین می‌باشد. بعضی مفسران، آیاتی نظیر: «كَلَّا سَيَكْفُرُونَ بِعِبَادَتِهِمْ وَ يَكُونُونَ عَلَيْهِمْ ضِلَالًا» (مریم: ۸۲) را مفسر و مشابه آیات محل بحث دانسته‌اند (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۹، ص ۱۲۶)، و آیه بعد آن «أَمْ لَمْ تَرَ أَنَا أَرْسَلْنَا الشَّيَاطِينَ عَلَى الْكَافِرِينَ تَؤُذُهُمْ أَرْسًا» را شاهدهی بر ماهیت معبودان دروغین شمرده‌اند (ر.ک: طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۴، ص ۱۰۹).

آیه اخیر به صراحت نشان می‌دهد، شیاطین جنی همان معبودانی هستند که پس از کفر و انکار نسبت به عبادت مشرکان، به دشمنی با آنها برخاسته‌اند. پس با تعیین مصداق حقیقی این طیف از آیات، مفهوم غفلت نیز در آیه محل بحث - و آیه قبلی (یونس: ۲۹) - معنای اصلی خود را باز می‌یابد که همانا غفلت تعمدی و اختیاری است.

آیه سوم: «يَعْلَمُونَ ظَاهِرًا مِّنَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَهُمْ عَنِ الْآخِرَةِ هُمْ غَافِلُونَ» (الروم: ۷)

این آیه توجه افراطی به دانش های مادی را عامل تغافل و اعراض و حتی انکار آخرت، معرفی می کند (ر.ک: ابن عاشور، بی تا، ج ۲۱، ص ۱۵؛ طباطبائی، ۱۴۱۷، ج ۱۶، ص ۱۵۶). بر این اساس برخی مفسران آیه محل بحث را معادل کریمه: «فَأَعْرِضْ عَنْ مَنْ تَوَلَّىٰ عَنْ دِكْرِنَا وَ لَمْ يُرِدْ إِلَّا الْحَيَاةَ الدُّنْيَا ذَلِكَ مَبْلَغُهُمْ مِنَ الْعِلْمِ» (النجم: ۳۰) و تفسیر کننده آیه شریفه: «فَرِحُوا بِمَا عِنْدَهُمْ مِنَ الْعِلْمِ وَ حَاقَ بِهِمْ مَا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِئُونَ» (غافر: ۸۳) دانسته و در تشریح این آیات گفته اند: مراد از فَرَح علمی، افزایش غرور و خودپسندی ناشی از تخصص و علم ظاهری، و عشق و علاقه مُفْرَط به آن است که باعث شده آنان از معارف حقیقی که به وسیله رسولان خدا عرضه شده، «اعراض» کنند و آن را چیزی به حساب نیاورند (ر.ک: طباطبائی، ۱۴۱۷، ج ۱۷، ص ۳۵۶).

با لحاظ این تفسیر می توان گفت در آیه محل بحث نیز، قرآن کریم از غفلت اختیاری و تعمدی سخن گفته و با عطف آیه «أَوْ لَمْ يَتَفَكَّرُوا... إِنَّ كَثِيرًا مِّنَ النَّاسِ بِلِقَاءِ رَبِّهِمْ لَكَافِرُونَ» (روم: ۸) بر آیه قبل^۱: «هُمْ عَنِ الْآخِرَةِ هُمْ غَافِلُونَ»، ضمن توجه دادن به لزوم تفکر (عامل غفلت زدایی)، از کفر و انکار غفلت زدگان نسبت به امر آخرت گزارش داده است (ر.ک: ابن عاشور، بی تا، ج ۲۱، ص ۱۴).

۳-۱-۲-۴. هشدار برای غفلت غیر معذور

آیه اول: «قَالَ إِنِّي لَيَحْزُنُنِي أَنَّ تَذَهَبُوا بِهِ وَ أَخَافُ أَنْ يَأْكُلَهُ الدَّبُّ وَ أَنْتُمْ عَنْهُ غَافِلُونَ» (یوسف: ۱۳).

آیه فوق از این خبر می دهد که حضرت یعقوب (ع) در برابر درخواست فرزندان خود برای بردن یوسف (ع) به صحرا دو عذر آورد؛ عذر نخست، عدم صبر در فراغ یوسف (ع) بود که باعث اندوه آن حضرت می شد، و عذر دوم، ترس از عدم امنیت برای یوسف (ع)

^۱ ترتیب اصل آیات چنین است:

«يَعْلَمُونَ ظَاهِرًا مِّنَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَهُمْ عَنِ الْآخِرَةِ هُمْ غَافِلُونَ» (۷) «أَوْ لَمْ يَتَفَكَّرُوا فِي أَنفُسِهِمْ مَّا خَلَقَ اللَّهُ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ وَ مَا بَيْنَهُمَا إِلَّا بِالْحَقِّ وَ أَجَلٍ مُّسَمًّى وَ إِنَّ كَثِيرًا مِّنَ النَّاسِ بِلِقَاءِ رَبِّهِمْ لَكَافِرُونَ» (۸).

بود که یعقوب (ع) آن را با «أَخَافُ أَنْ يَأْكُلَهُ الذُّبُّ» به کنایه اشاره نمود (ر.ک: ابن جوزی، ۱۴۲۲، ج ۲، ص ۴۱۸) اما در خصوص عبارت «وَأَنْتُمْ عَنْهُ غَافِلُونَ» مفسران دیدگاه‌های متفاوتی بیان نموده‌اند؛ از جمله:

۱. اهمیت ندادن به یوسف (ع) (فخر رازی، ۱۴۲۰، ج ۱۸، ص ۴۲۶؛ آلوسی، ۱۴۱۵، ج ۶، ص ۳۸۸)؛

۲. کوتاهی در انجام وظیفه نسبت به یوسف (ع) (طوسی، بی تا، ج ۶، ص ۱۰۸)؛

۳. عدم عنایت به حفظ یوسف (ع) (زمخشری، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۴۴۸)؛

۴. بی خبری و لاشعوری (مقاتل، ۱۴۲۳، ج ۲، ص ۳۲۱).

بی شک از میان اقوال یادشده تنها قول اخیر بر غفلت غیراختیاری دلالت دارد. در بیان ضعف این قول گفتنی است، غفلتی که حضرت یعقوب (ع) به برادران یوسف (ع) نسبت داده و سپس آنها را با عنوان صاحبان «نفس مسوئه» مورد توبیخ قرار داده است، نمی تواند از جنس غفلت غیراختیاری (که عذر آن پذیرفتنی است) باشد؛ بلکه این معنا بعید نیست که آن حضرت - با وقوف به کینه و دشمنی برادران یوسف (ع) - خواسته باشد با تعبیر «وَأَنْتُمْ عَنْهُ غَافِلُونَ» به آنها هشدار دهد که نسبت به خطری که از ناحیه ایشان متوجه یوسف است، ایمن نیست (ر.ک: صادقی، ۱۳۶۵، ج ۱۵، ص ۴۱؛ طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۱، ص ۹۸)؛ به تعبیر دیگر آن حضرت با جمله مذکور خواسته است ایشان را از «بی‌اعتنایی و عدم‌اهتمام» نسبت به امنیت یوسف (ع) برحذر دارد.

آیه دوم: «وَدَّ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوْ تَعْفَلُونَ عَنْ أَسْلِحَتِكُمْ وَ أَمْتِعَتِكُمْ فَيَمِيلُونَ عَلَيْكُمْ مَيْلَةً

وَاحِدَةً» (نساء: ۱۰۲).

آیه فوق معیار عقلی آماده باش نظامی را تبیین می کند، می فرماید: آمادگی نظامی لازم است، برای اینکه دشمنان شما علاقه‌مندند که شما از سلاحتان غفلت کرده، آن را از دست بدهید تا بر شما حمله کنند (ر.ک: جوادی آملی، ۱۳۹۷، تفسیر سوره نساء، جلسه ۲۰۱). در خصوص مفهوم «لَوْ تَعْفَلُونَ عَنْ أَسْلِحَتِكُمْ» مفسران تفسیرهای دیگری را نیز عرضه نموده‌اند که خلاصه آن چنین است:

۱. سرگرم شدن و بازماندن از سلاح (طوسی، بی تا، ج ۳، ص ۳۱۰؛ ابن عاشور، بی تا، ج ۴، ص ۲۴۳)؛
 ۲. بر زمین گذاشتن سلاح و ترک امکانات (قاسمی، ۱۴۱۸، ج ۳، ص ۳۰۹)؛
 ۳. دست کشیدن از سلاح و مشغول شدن به امور دیگر (سبزواری، ۱۴۱۹، ج ۱، ص ۱۰۰)؛
 ۴. افکندن سلاح و اعراض از آن (ابوسعود، بی تا، ج ۲، ص ۲۲۷).
- روشن است، هیچکدام از معانی یادشده بر غفلت علمی به معنای عدم شعور و نفی علم دلالت ندارد؛ بلکه این مفاهیم به سمت غفلت اختیاری و عملی میل دارد؛ به این معنا که آیه، مؤمنان را از «بی توجهی و بی‌اعتنایی نسبت به آثار و منافع سلاح» برحذر می‌دارد. از جمع‌بندی و بررسی آیاتی که مشتمل بر ترکیب «غفل عن» می‌باشند، این تحلیل قابل ارائه است که، اولاً، همه آیاتی که در آن صفت غفلت از خداوند نفی شده، بر خصوصیتی غیر از صفت علم دلالت دارند و این یعنی صفت غفلت در این آیات از جنس غفلت علمی یا غیراختیاری نیست؛ ثانیاً، از مجموع دوازده آیه‌ای که در آنها ترکیب «غفل عن» به غیر خدا نسبت داده شده، در اغلب موارد — اگر نگوئیم همه — «مغفول عنه» مورد انکار و تکذیب بوده یا امکان انکار آن از سوی مخاطب وجود داشته و متکلم از بی‌اعتنایی و بی‌مبالاتی نسبت به آن برحذر داشته است.

۴. بررسی سیاق آیات غفلت

در میان محققان، این اعتقاد وجود دارد که حجیت سیاق و اصل قرینه‌بودن آن، یکی از اصول عقلایی محاوره است که در همهٔ زبان‌ها به آن ترتیب اثر داده می‌شود. از این رو مفسران و دانشمندان علوم قرآنی ضمن توجه به نقش سیاق در تفسیر آیات، به تأثیر چشمگیر آن در تعیین معنای واژه‌ها تصریح کرده‌اند (شاکری، ۱۳۸۱، ص ۲۰۶). بر این اساس، برخی مفسران در راستای تفسیر آیات غفلت — با تصریح یا اشاره — به این قاعده تمسک کرده‌اند که خلاصه آن چنین است:

۴-۱. دلالت سیاق بر معنای «غَفْلَةٌ مِنْ»

آیه اول: «لَقَدْ كُنْتُمْ فِي غَفْلَةٍ مِنْ هَذَا فَكَشَفْنَا عَنْكُمْ غِطَاءَكُمُ» (ق: ۲۲)

از جمله کسانی که با تصریح به «قاعده سیاق» در جهت تفسیر آیات مشتعل بر ترکیب «غَفْلَةٌ مِنْ» کوشیده، علامه طباطبایی است. وی در ذیل آیه محل بحث، با توجه به توییخی بودن سیاق آیه، دایره خطاب را محدودتر کرده و معتقد است «سیاق این آیات اصلاً سیاق رد منکرین معاد [و پاسخ گوی شبهات آنها] است» (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۸، ص ۳۴۹).

ایشان در تبیین منشأ شبهات منکران معاد، به تشریح عبارت «لَقَدْ كُنْتُمْ فِي غَفْلَةٍ مِنْ هَذَا» می پردازد و تعبیر «هذا» در عبارت مذکور را اشاره به حقایقی می شمارد که در دنیا از نظر و ادراک انسان منکر، پوشیده بوده و خداوند در روز قیامت این پرده غفلت را از مقابل چشمان او کنار می زند، تا وی حقیقت امر را به عیان مشاهده کند. (ر.ک: طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۸، ص ۳۵۰) بی گمان ظهور کلام علامه با تعبیر «پوشیده بودن حقایق از نظر و ادراک»، بیانگر آن است که غفلت در ترکیب «غَفْلَةٌ مِنْ» از جنس غفلت علمی و غیراختیاری است.

آیه دوم: «وَ أَتْرَبَ الْوَعْدُ الْحَقُّ فَإِذَا هِيَ شَاخِصَةٌ أَبْصَارُ الَّذِينَ كَفَرُوا يَا وَيْلَنَا قَدْ كُنَّا فِي

غَفْلَةٍ مِنْ هَذَا بَلْ كُنَّا ظَالِمِينَ» (انبیاء: ۹۷).

این آیه نیز مانند آیه قبل از وضع ستمگران به هنگام رویارویی با حقایق دهشتناک روز قیامت خبر می دهد؛ آن هنگام که کافران با چشمانی خیره به صحنه قیامت نگاه می کنند و فریادی اسفناک از نهادشان برمی خیزد که: «ای وای بر ما، ما در دنیا از این حقیقت بی خبر بودیم» و چون این سخن را عذری موجه در برابر روسیاهی شان نمی یابند، خود را گناهکار و ظالم معرفی می کنند.

ملاحظه سیاق این آیه نشان می دهد که دلالت «غَفْلَةٌ مِنْ» بر غفلت غیراختیاری (بی خبری) - از آیه قبل - روشن تر است؛ زیرا عبارت «بَلْ كُنَّا ظَالِمِينَ» در حقیقت اضراب از غفلت غیراختیاری (مدلول «غَفْلَةٌ مِنْ») به غفلت اختیاری، و اعتراف به ظلم و سوء اختیار است. (ر.ک: طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۴، ص ۳۲۷).

۴-۲. دلالت سیاق بر معنای «غفل عن»

مفسّر معاصر جوادی آملی، بدون ذکر عنوان سیاق، از این قاعده برای تفسیر آیات «غفل عن» استفاده نموده و به بیان نوع غفلت بکار رفته در آن پرداخته است. وی در ذیل آیه: «كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا وَ كَانُوا عَنْهَا غَافِلِينَ» (انعام: ۱۳۶) گفته‌اند:

«این غفلت وقتی بعد از تکذیب یاد شد، معلوم می‌شود که تغافل عمدی است. به قرینه اینکه [قرآن] فرمود اینها تکذیب کردند، معلوم می‌شود [آنان] التفات داشتند... وگرنه خدا برای غفلت/غیراختیاری/کسی را مواخذه نمی‌کند» (جوادی آملی، ۱۳۹۷، تفسیر سوره انعام، جلسه ۱۳۲).

این تعبیر نشان می‌دهد، از آیه مورد اشاره و سایر آیات مشابه که سیاق آن مؤاخذه یا انکار و تکذیب است، می‌توان معنای تغافل یا غفلت عمدی را انتزاع نمود؛ شاهد این سخن، تکرار مطلب فوق از سوی مفسر پیش گفته در خصوص آیه ۱۴۶ سوره انعام است (ر.ک: همان، جلسه ۱۵۸). در تحلیل تفسیری پیشین (در بررسی آیاتی که «غفل عن» به غیر خدا منسوب است) آشکار شد که در اغلب موارد، سیاق آیات «غفل عن»، سیاق انکار و تکذیب است. بر این اساس، و با عنایت به این مبنا که غفلت در سیاق مؤاخذه یا انکار و تکذیب، به معنای غفلت تعمدی است، می‌توان گفت: دلالت این نوع ترکیب (غفل عن) بر غفلت اختیاری، امری پذیرفتنی است.

۵. برگردان مشتقات ماده «غفل» در ترجمه‌های فارسی قرآن

از بررسی مشهورترین ترجمه‌ها پیرامون آیات غفلت - از بیست و دو ترجمه‌ای که در نرم‌افزار جامع‌التفاسیر و دیگر منابع ملاحظه شد - آشکار می‌شود که:

۱. معادل یابی برای واژه «غفلت»، از پراکندگی اندکی برخوردار است. به طور میانگین حدود ۶۶٪ برگردان‌های مشتقات «غفل» در قرآن با واژه «غافل» یا «غفلت» انجام گرفته است. همچنین ۲۹٪ برگردان مشتقات ماده «غفل» به واژه بی‌خبر (یا بی‌خبری) اختصاص یافته است و در کمتر از ۵٪، برای ترجمه غافل به واژه‌هایی مانند ناآگاه، بی‌اطلاع

و... توجه شده است. این آمار نشان از آن دارد که مترجمان قرآن در اکثر موارد ترجیح داده‌اند از همان واژه تازی غافل (غفلت) - که ظاهراً مفهومی مأنوس تر دارد - برای ترجمه در زبان فارسی استفاده کنند؛

۲. در این ترجمه‌ها، تفاوت محسوسی بین حالت‌های مختلف مشتقات «غفل» در وضعیت اطلاق یا ترکیب با حرف جر دیده نمی‌شود. گویی از نظر مترجمان قرآن، ترکیب مشتقات «غفل» با حروف جر، تأثیری در معنای آنها ندارد؛

۳. در اغلب ترجمه‌ها، هیچگاه ترکیب «غفل عن» با تعبیر «بی‌اعتنایی» یا الفاظ مشابه، برگردان نشده است (جدول - ۱)؛ تنها در ترجمه قمش‌های برای برگردان آیه ۱۴۶ اعراف، از واژه مُعْرِض (روی گردان) استفاده شده، که به نظر می‌رسد این انتخاب به سبب توجه به سیاق آیه بوده است.

جدول ۱: فراوانی معادل‌های مشتقات «غفل» در حالت‌های مختلف

در حالت مطلق			در حالت ترکیب با من			در حالت ترکیب با عن			معادل مشتقات	
غافل	بی‌خبر	سایر	غافل	بی‌خبر	سایر	غافل	بی‌خبر	سایر	غفل	نام ترجمه
۱	۹	—	۱	۱	—	۳	۲۰	—	انصاریان	۱
۷	۳	—	—	—	—	۲۱	۲	—	مکارم	۲
۷	۲	۱	—	—	—	۲۲	۱	—	مشکینی	۳
۹	۱	—	—	—	—	۲۳	—	—	رضایی	۴
۴	۳	۳	۱	—	۱	۱۹	۲	۲	گرمارودی	۵
۶	۴	—	—	—	۲	۱۹	۴	—	طاهری	۶
۴	۶	—	—	—	۲	۱۵	۶	۲	آیتی	۷
۶	۲	۲	—	—	۲	۱۹	۲	۲	قمش‌های	۸
۶	۴	—	—	—	۲	۲۱	۲	—	برزی	۹
۴	۶	—	—	—	۲	۱۴	۹	—	پاینده	۱۰
۸	۲	—	—	—	۲	۲۱	۱	۱	فارسی	۱۱
—	۹	—	—	۲	—	۲	۱۶	۵	صلواتی	۱۲
۵	۴	۱	—	—	۲	۲۱	۱	۱	ارفع	۱۳

۱۴	پورجوادی	۲۰	۳	___	۲	___	___	۵	۳	۲
۱۵	پاسری	۱۷	۶	___	۲	___	___	۵	۵	___
۱۶	شعرانی	۸	۱۵	___	۱	___	۱	۴	۶	___
۱۷	کاویان‌پور	۱۱	۱۱	۱	۱	۱	۱	___	۷	۳
۱۸	مصباح‌زاده	۸	۱۵	___	۱	___	۱	۴	۶	___
۱۹	دهلوی	۵	۱۸	___	۱	___	۱	۵	۵	___
۲۰	حجتی	۱۸	۴	۱	۲	___	___	۶	۲	۲
۲۱	فولادوند	۲۰	۳	___	۲	___	___	۶	۳	۱
۲۲	بهرام‌پور	۱۹	۴	___	۲	___	___	۵	۳	۲
درصد معادل‌ها		٪۶۸/۳	٪۲۸/۶	٪۲/۹	٪۸۲	٪۱/۶	٪۲	٪۴۸/۶	٪۴۳/۱	٪۸/۱

با توجه به این داده‌ها - و با نظر به مباحث قبلی - این نظر کلی قابل ارائه است که اساساً در نزد مترجمان و مفسران قرآن ترکیب «غفل عن» دلالتی بر معنای «بی‌اعتنائی» (غفلت عمدی) ندارد و اگر در برخی موارد از تعبیر «اعراض» یا «تغافل» و مانند آن یاد کرده‌اند، به جهت برداشت ایشان از «سیاق» آیات بوده است، چنان‌که مفسر معاصر، جوادی آملی در عباراتی که گذشت به این معنا تصریح کرده است. بنابراین، به آسانی می‌توان گفت، در ترجمه‌ها و تفسیرهای فریقین، وجوه معنایی غفلت - با نظر به تفاوت معنا در حالت اطلاق یا ترکیب با حرف جرّ - به میزان بسیار زیادی مغفول مانده است.

با لحاظ این نتیجه - جهت متمیم فایده - برای هر یک از صورت‌های ماده غفلت در قرآن، معادل فارسی مناسب پیشنهاد می‌شود. برای ترجمه «غفلت» مطلق، کلماتی مانند «بی‌توجهی» - با داشتن معنایی عام و قابل جمع با مفهوم «عمد» و «غیرعمد» - مورد مناسبی به نظر می‌رسد. در خصوص صورت «غفل من» که به‌عنوان غفلت غیرعمد از آن یاد شده، معادل‌هایی مانند بی‌خبری، بی‌اطلاعی و ناآگاهی قابل توجه است. برای ترکیب «غفل عن» که در غفلت تعمدی کاربرد دارد و در تفاسیر از این نوع غفلت به «اعراض» و «تغافل» تعبیر شده است، واژگان «رویگردانی، بی‌اعتنائی، بی‌تفاوتی، چشم‌پوشی» و مانند آن، بر حسب مورد قابل استفاده است.

نتیجه گیری

از مجموع مباحث ارائه شده، مطالب زیر به طور خلاصه عرضه می گردد:

۱. توجه به منابع اولیه لغت، اثبات کننده معنایی عام برای اصل ماده «غفل» است که در موضوع انسان و غیرانسان کاربرد دارد؛ این معنای عام عبارت است از «انتفای اثر و علامت» که با آنچه اهل لغت با تعابیر مختلف برای انسان اثبات نموده اند، هماهنگ است.

۲. دقت در معنای اصلی ماده «غفل»، تصویرکننده دو جزء معنایی مترتب بر یکدیگر در خصوص انسان است؛ جزء اول، «عدم انفعال و تأثیرپذیری» از پیرامون در مقام ذهن است، که به صورت «فقد الشعور» و «انتفاء تذکر» ظهور می یابد و جزء دیگر، «عدم توجه» در مقام عمل نسبت به مقصد و هدفی است که با فقدان علامت و عدم آگاهی (از آن هدف) طبعاً «ترک» و رها می شود.

۳. با عنایت به ظرفیت معنایی واژه غفلت، این امکان وجود دارد که بتوان از ترکیب ماده «غفل» با حروف جرّ، دو معنای مستقل تحت عنوان «غفلت غیراختیاری» و «غفلت اختیاری» انتزاع نمود.

۴. در مقام اثبات فرضیه پژوهش، افزون بر تحلیل لغوی و ادله تفسیری — مانند «حقیقت قرآنی» و قاعده «سیاق» - پژوهش های معناشناختی نیز از تأثیر حرف جرّ و امکان ظهور مفاهیم جدید در ترکیبات ماده «غفل»، حکایت دارد.

۵. بررسی ها نشان می دهد، در همه آیاتی که ترکیب «غفل عن» از خداوند نفی شده، در حقیقت «بی اعتنایی» نسبت به نیازمندی مخلوقات و «بی تفاوتی» نسبت به عملکرد (خوب یا بد) بندگان، از خداوند سلب شده است. همچنین در خصوص آیاتی که ترکیب «غفل عن» به غیر خدا نسبت داده شده، دلالت این ترکیب بر معنای «اعراض و بی اعتنایی» از نظر مفسران تأیید شده است. علاوه بر این، غالب این دسته از آیات، دارای سیاق توییحی بوده و «مغفول عنه» در آن، مورد انکار و تکذیب واقع شده، یا از عدم اهتمام نسبت به آن بر حذر داشته شده است؛ این ها همه، نشان گر آن است که دلالت ترکیب «غفل عن» در غالب آیات - اگر نگوییم همه - بر مفهوم غفلت اختیاری، به نحو حقیقت (قرآنی) است.

منابع

قرآن کریم.

آلوسی، سید محمود (۱۴۱۵ق)، *روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم*، بیروت: دارالکتب العلمیه.

ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴ق)، *لسان العرب*، بیروت: دار الفکر.

ابن فارس، احمد (۱۴۰۴ق)، *معجم مقاییس اللغة*، قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی.

ابن جوزی، عبدالرحمن بن علی (۱۴۲۲ق)، *زاد المسیر فی علم التفسیر*، بیروت: دار الکتب العربی.

ابن عاشور، محمد بن طاهر (بی تا)، *التحریر و التنویر*، بیروت: موسسه التاریخ.

ابوسعود، محمد بن محمد (بی تا)، *ارشاد العقل السلیم الی مزایا القرآن الکریم*، بیروت: دار احیاء التراث العربی.

اخوان مقدم، زهره؛ پاک نیت، خضر (۱۳۹۵ش)، چیستی «مصاحبه یا همآیی لفظی» و مطالعه آن در قرآن، *پژوهش های زبان شناختی قرآن*، سال پنجم، پیاپی ۱۰، صص ۱۱۵ - ۱۳۸.

جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۸ش)، *تفسیر تسنیم*، قم: مرکز چاپ اسراء.

جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۹ش)، *تفسیر تسنیم*، قم: مرکز چاپ اسراء.

جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۲ش)، *تفسیر تسنیم*، قم: مرکز چاپ اسراء.

جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۷ش)، «*دروس تفسیر*»، سایت اسراء، <http://www.portal.esra.ir>.

جوهری، اسماعیل بن حماد (۱۴۱۰ق)، *الصحاح - تاج اللغة و صحاح العربیة*، بیروت: دارالعلم.

خطیب، عبدالکریم (بی تا)، *التفسیر القرآنی للقرآن*، بیروت: دار الفکر العربی.

راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۱۲ق)، *مفردات ألفاظ القرآن*، لبنان: دار العلم.

رجبی، محمود (۱۳۸۳ش)، *روش تفسیر قرآن*، قم: پژوهشکده حوزه و دانشگاه.

زبیدی، سید محمد مرتضی (۱۴۱۴ق)، *تاج العروس من جواهر القاموس*، بیروت: دار الفکر.

زمخشری، محمود (۱۴۰۷ق)، *الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل*، بیروت: دار الکتب العربی.

سبزواری، محمد بن حبیب الله (۱۴۱۹ق)، *ارشاد الاذهان الی تفسیر القرآن*، بیروت: دار التعارف للمطبوعات.

سمرقندی، نصر بن محمد بن احمد (بی تا)، *بحر العلوم*، بیروت: دار الفکر.

شاکری، سیمین دخت (۱۳۸۱ش)، نقش سیاق در تفسیر جامع البیان عن تأویل آی القرآن، **علوم**

انسانی دانشگاه الزهراء، سال دوازدهم، شماره ۴۱، صص ۲۲۱-۲۰۳.

صادقی تهرانی، محمد (۱۳۶۵ش)، **الفرقان فی تفسیر القرآن بالقرآن**، قم: فرهنگ اسلامی.

صفایی حائری، علی (۱۳۸۶ش)، **تطهیر با جاری قرآن**، قم: لیلۃ القدر.

طباطبایی، سیدمحمدحسین (۱۴۱۷ق)، **المیزان فی تفسیر القرآن**، قم: جامعه مدرسین.

طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۷۲ش)، **مجمع البیان فی تفسیر القرآن**، تهران: ناصر خسرو.

طبری، محمد بن جریر (۱۴۱۲ق)، **جامع البیان فی تفسیر القرآن**، بیروت: دارالمعرفه.

طریحی، فخرالدین (۱۴۱۶ق)، **مجمع البحرين**، تهران: کتابفروشی مرتضوی.

طوسی، محمد بن حسن (بی تا)، **التبیین فی تفسیر القرآن**، بیروت: دار احیاء التراث العربی.

طیار، مساعد بن سلیمان (۱۴۱۳ق)، **فصول فی اصول التفسیر**، ریاض: دار النشر الدولی.

عظیمه، صالح (۱۳۸۱ش)، **معناشناسی واژگان قرآن**، مشهد: انتشارات استان قدس رضوی.

فخر رازی، محمد بن عمر (۱۴۲۰ق)، **مفاتیح الغیب**، بیروت: دار احیاء التراث العربی.

فرامرزقراملکی، احد (۱۳۸۱ش)، **پرده پندار (تحلیلی از غفالت در پرتو خط به ۱۷۴**

نهج البلاغه)، تهران: آفتاب توسعه.

فراهیدی، خلیل بن احمد (۱۴۱۰ق)، **کتاب العین**، قم: نشر هجرت.

فیض کاشانی، ملا محسن (۱۴۱۵ق)، **تفسیر الصافی**، تهران: انتشارات الصدر

فیومی، احمد بن محمد (بی تا)، **المصباح المنیر**، قم: منشورات دارالرضی.

قاسمی، محمد (۱۴۱۸ق)، **محاسن التاویل**، بیروت: دار الکتب العلمیه.

قرشی، سید علی اکبر (۱۳۷۷ش)، **تفسیر احسن الحدیث**، تهران: بنیاد بعثت.

مصطفوی، حسن (۱۴۳۰ق)، **التحقیق فی کلمات القرآن الکریم**، بیروت: دار الکتب العلمیه.

مقاتل بن سلیمان (۱۴۲۳ق)، **تفسیر مقاتل بن سلیمان**، بیروت: دار احیاء التراث.

میبدی، احمد بن محمد (۱۳۷۱ش)، **کشف الأسرار و عدۀ الأبرار**، تهران: انتشارات امیر کبیر.

مدرسی، سید محمد تقی (۱۴۱۹ق)، **من هدی القرآن**، تهران: دار محبی الحسین (ع).

نورائی، محسن؛ کریم پور، سیدحسین؛ یدالله پور، محمدهادی (۱۳۹۶ش)، نقد مقاله «پیمان ألت و

نقد دیدگاه‌های مفسران درباره آیه میثاق»، **پژوهش‌های قرآنی**، سال بیست و دوم، پیاپی